

III BOB

ETNOS MUAMMOSI BILAN BOG'LIQ QARASHLAR VA NAZARIYALAR

10-§. Etnos va etniklik.

11-§. Primordializm va konstruktivizm.

12-§. Etnogenез va etnik tarix.

10-§. Etnos va etniklik

Insoniyat tarixi – bu nafaqat davlatlar, buyuk shaxslar va g‘oyalar tarixi, balki xalqlar tarixi ham bo‘lib, kishilar bir necha ming yillik faoliyati mobaynida davlatlarga asos solgan, ular orasidan buyuk arboblar yetishib chiqqan, ko‘plab madaniyatlar va tillarni yaratib, sharaflı ishlar va jangu jadallar qilgan, shuningdek, buyuk kashfiyotlar yaratgan, qahramonlik va, aksincha, fojiali ishlarni amalga oshirgan¹. Qolaversa, inson biologik mavjudot – tabiatning bir qismi bo‘lishi bilan birga kishilik jamiyatidagi evolyutsion taraqqiyot natijasida hamda ijtimoiy omillarning ta’siri tufayli muayyan ijtimoiy guruhlar va jamoalarga bo‘linadi. Mana shunday asosiy jamoalardan biri fonda etnos deb yuritiladi.

Biz yashayotgan ona zaminda turli-tuman xalqlar o‘zlarining milliy-etnik madaniyati va an’analari bilan boshqalardan ajralib turadi. O‘z navbatida har bir

¹ Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А. П Садохина. – М., 2000.

etnik birlik o‘ziga xos shakllanish va etnik rivojlanish tarixiga ega. Har bir xalq, son jihatidan katta yoki kichik bo‘lishidan qat‘i nazar, o‘zida takrorlanmas xususiyatlarni mujassam etgan, o‘ziga xos tarixiga ega. Hatto aytish mumkinki, insoniyat tarixi ana shunday kichik xalqlar tarixidan ham ibtido oladi.

Qo‘llanmaning ushbu qismida etnos muammosi yuzasidan nazariy-metodologik qarashlar va ilmiy farazlarga batafsil to‘xtalib o‘tishdan avval har bir fan sohasidagi tadqiqotlar ilmiy-metodologik ishlanma-larga asoslanishi lozimligini va, o‘z navbatida, mavjud tarixiy muammolar yechimining to‘g‘riligi, uning nazariy asosi bilan belgilanishini alohida ta’kidlab o‘tmoq joizdir. Bu o‘rinda etnologiyani ramziy tarzda ulkan bir daraxt, deb tasavvur qilsak, nazariy-metodologik tadqiqotlar uning ildizini tashkil etadi. Zero, ildiz qanchalik baquvvat, chuqur ketgan bo‘lsa, daraxt shunchalik barq urib yashnaydi. Shu bois hozirgi etnologik tadqiqotlarni nazariy-metodologik qarashlar bilan boyitish va fanning turli mavzulari doirasida bajarilayotgan tadqiqotlarga ilmiy konsepsiyalarni asos qilib olmoq zarur. Chunki nazariy xulosalarsiz yoki tarixiy dalil-isbotlarsiz muammoning tadqiq etilishi ayrim hollarda salbiy oqibatlarga olib kelishi, ya’ni milliy nizolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Endi esa etnologiyanig asosiy tadqiqot ob’ektlaridan biri bo‘lgan etnos va etniklik borasida biroz keng-roq to‘xtalib o‘tsak.

Etnos (yunon. – *xalq*; ingl. – *ethnos*; nem. – *ethnos*)— tabiiy-tarixiy jarayonlar natijasida tarkib topgan kishilar guruhidir¹. Ma’lumki, insoniyat biologik mavjudot, tabiatning bir qismi bo‘lishiga qaramay kishilik jamiyatidagi evolyutsion taraqqiyot natijasida hamda ijtimoiy omillar tufayli muayyan ijtimoiy birliklar va

¹ Краткий этнологический словарь. Москва: Фонд “Социальный мониторинг”, 1995.

jamoalarga bo'linadi. Yer yuzida yashovchi turli ijtimoiy-siyosiy jamoalar orasida o'zbek tilida xalq, ilmiy adabiyotlarda etnos, deb yuritiluvchi kishilar jamoasi alohida ajralib turadi. «*Etnos*» atamasi maxsus adabiyotlarda paydo bo'lganiga garchi ancha vaqt bo'lgan bo'lsa-da, lekin alohida kishilar guruhini anglatuvchi ibora tarzida faqatgina XX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran etnogenez va etnik tarix, umuman, etnik jarayonlarga qiziqishning kuchayishi natijasidagina yanada keng ilmiy iste'mol doirasiga kirdi¹.

Shubhasiz, mazkur ibora bugungi kunga kelib ijtimoiy fanlar tizimida o'zining munosib o'rnini topdi, deb aytish mumkin. Hozirda ushbu atamani nafaqat etnologlar, balki faylasuflar, tarixchilar, siyosatshunoslar, sotsiologlar, psixologlar va hatto iqtisodchilar ham doimiy ravishda keng qo'llamoqdalar va mazkur muammo bilan bog'liq o'zlarining turli-tuman qarashlarini bayon qilmoqdalar².

Etnos tushunchasi etnologiya fanida juda ko'p qo'llaniladi. Zero, ayrim tadqiqotchilarning fikricha, fanning bosh tadqiqot ob'ekti ham etnosning o'zidir. Etnos kishilik taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida paydo bo'lgan.

Etnos atamasi dastlab yunon tilidagi manbalar-da yunon bo'lmanan xalqlarga nisbatan qo'llanilgan. Aynan shu ma'noda mazkur ibora Rim madaniyati va lotin tilida ham uchraydi. XVIII asr oxiriga qadar etnos atamasi nihoyatda chegaralangan holda qo'llanilgan. Faqat XIX asrdan e'tiboran bu atama ilmiy adabiyotlarda «xalq» (narod) ma'nosida qo'llanila boshlangan. Garchi etnologiya fanida etnos iborasi anchan dan buyon ishlatilayotgan bo'lishiga qaramay, faqat XX asr oxirida dunyo bo'yicha etnogenez va etnik

¹ Qarang: Этнология. Учебник для высших учебных заведений. Под ред. А. П. Садохина. – М., 2000. – С. 78.

² Рыбаков С. Е. Философия этноса. – М., 2001. – С. 5.

tarix hamda etnik jarayonlarga qiziqishning ortishi natijasidagina u alohida kishilar jamoasini anglatuvchi maxsus atama sifatida qo'llanila boshlangan.

Etnos atamasi juda keng va, aksincha, tor ma'nda ham ishlatiladi: dunyo xalqi, O'zbekiston xalqi, Amerika xalqi, viloyat xalqi. Boshqa kichik bir kishilar guruhiga nisbatan ham «xalq» iborasi qo'llaniladi. Etnologiya fanida etnosni belgilovchi bir qancha alomatlar mavjud: *hudud, til, iqtisod, madaniyat, tarixiy qismatining umumiyligi, ong sezimi, etnosning uyushqoqligi ma'lum bir davlat doirasi-da bo'lishi, o'z etnik nomi (etnonimi)ga ega bo'lishi, diniy e'tiqodning umumiyligi* va boshqa shu kabi alomatlar.

*S. M. Shirokogorov
(1887 – 1939)*

O'zining metodologik yondoshuvi va tadqiqot aspektidan kelib chiqib zamonaviy fanda etnos bilan bog'liq turli qarashlar va maktablar shakllangan. Bular qatoriga: 1. Mashhur turkiyshunos olim L. N. Gumilyevning passionar nazariyasi. 2. Nazariyotchi rus akademigi Yu. V. Bromleyning dualistik konsepsiysi. 3. N. N. Shebaksarov va S. A. Arutyunovning etnos bilan bog'liq informatsion konsepsiysi. 4. G. E. Markova va V. V. Pimenovalarning tizimli-statistik yoki komponentli nazariyasi. Demak, aytish mumkinki, hozirgi kunga qadar etnos tushunchasi ta'rifi bo'yicha ham fanda yagona fikr mavjud emas. XX asrning 20-yillarida rus emigranti *S. M. Shirokogorov* tomonidan etnosga ilk bora quyidagicha ta'rif berilgan edi. «*Etnos – bir tilda so'zlashuvchi, kelib chiqishi bir ekanligini tan oluvchi, urf-odatlar majmuasi*

*III bob. Etnos muammosi bilan bog'liq qarashlar va nazariyalar
hamda umumiy turmush tarziga ega bo'lgan kishilar
guruhidir¹.*

XX asrning 60 – 70-yillariga kelib etnos nazariyasiga oid qarashlarda yangi bosqich boshlangan. Sobiq ittifoq nazariyotchilaridan P. Kushner (Knishyev), S. A. Tokaryev, N. N. Shebaksarov, Yu. V. Bromley, V. I. Kozlovlar etnosning o'ziga xos ta'rifini keltirdilar. Ayniqsa, bu borada Yu. V. Bromleyning fikrlari e'tiborga sazovordir. Uning «Etnos va etnografiya», «Etnografiyaning zamonaviy muammolari», «Etnos nazariyasidan ocherklar» kabi qator asarlarida etnos nazariyasiga doir mavjud ilmiy qarashlar tahlil qilningan hamda ijodiy rivojlantirilgan. Natijada nazariy etnografiyada «bromley konsepsiysi» yoki «Etnosning dualistik nazariyasi», deb ataluvchi konsepsiya paydo bo'ldi. Bu konsepsiya uning 1983-yilda nashr etilgan «Очерки теории этноса» (Etnos nazariyasidan ocherklar) nomli monografiyasida to'laligicha o'z ifodasini topgan².

Keng ma'nodagi etnos yoki etnoijtimoiy tuzilmaga ta'rif berar ekan Yu. V. Bromley yozadi: «Etnik ko'rinishning ijtimoiy-iqtisodiy holat bilan mustahkam aloqadorligini alohida ta'kidlash kerak, ya'ni ular o'zaro bog'liqdir. Etnos agar yagona (umumiy) bir davlat tarkibida mavjud bo'lsa, ushbu o'zaro aloqadorlik yanada muhimdir. Bu holatda tarkib topayotgan o'ziga xos tuzilma nafaqat hududiy-siyosiy, balki ijtimoiy-iqtisodiy umumiylilikka ham ega bo'ladi». Umuman olganda Bromleyning fikricha, *etnos – aniq bir hudud, til, kelib chiqish, madaniyat umumiyligi, o'zini-o'zi etnik anglash va o'z etnik nomi (etnonimi) ga hamda o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan kishilar guruhidir*³.

¹ Широкогоров С. М. Этнос. Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений // Известия восточного факультета Дальневосточного университета. Т. 1. – Шанхай, 1923. – С. 13.

² Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса. – М., 1983. – С. 34.

³ Bromley Yu. B. O'sha asar. – 35.

*Yu. V. Bromley
(1921—1990)*

Yu. V. Bromley tomonidan ilgari surilgan konsepsiyaning xarakterli jihat shundaki, muallif etnos tushunchasini bir vaqtning o'zida ham tor ma'noda, ham keng ma'noda tushunmoq kerak, degan fikrni o'rtaga tashladi. Olim tor ma'nodagi etnos tushunchasini ayni vaqtida «etnikos», keng ma'nodagi etnos tushunchasini esa «etnoijtimoiy tuzilma», deb ham ataydi.

Uning fikricha, tor ma'nodagi etnos yoki etnikos – bu o'ziga xos

barqaror madaniyat (xususan til), psixika hamda etnik o'zini-o'zi anglash va o'z etnik nomiga (etnonimiga) ega bo'lgan kishilarning tarixan tarkib topgan guruhidir. Keng ma'nodagi etnosga yoki etnoijtimoiy tuzilmaga nafaqat hududiy-siyosiy, balki ijtimoiy, iqtisodiy umumiylig ham kiradi. Bunga misol tarzida o'zbek xalqini oladigan bo'lsak, mazkur nazariya tarafdarlarining qarashlariga ko'ra, butun yer yuzida yashovchi o'zbeklar – etnikos bo'lsa, O'zbekiston hududida yashovchi o'zbeklar esa – etnoijtimoiy organizm hisoblanadi.

Etnos tarixinining muhim bosqichlaridan biri uning shakllanish jarayonidir. Agar etnos shakllanishi ni-hoyasiga yetgan bo'lsa, unga keyinroq qo'shilgan etnik komponentlar shakllangan etnos tarkibini o'zgartirib yubora olmaydi, balki uning tarkibiga etnografik guruh tarzda uzoq vaqtlar yashab, ma'lum bir tarixiy voqelik ta'siridan so'ng etnos tarkibiga singib ketadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, etnosning muhim alomati uning tili hisoblanadi. Til ko'pincha xalq shakllanishining sharti yoki etnogenezining yakuniy bosqichi. Lekin ba'zi hollarda ayrim etnoslar turli

tillarda so'zlashuvchi xalqlardan ham tarkib topishi mumkin. Bunday hollarda til etnosga xos muhim xususiyat, etnik mansublik belgisi rolini bajaradi. Qolaversa, shuni ham unutmaslik kerakki, turli etnoslar bir tilda so'zlashishlari ham mumkin. Ingлизlar va avstraliyaliklar bir tilda – ingliz tilida so'zlashadilar. Shuningdek, aynan mazkur tilda AQSh aholisi, kanadaliklarning katta qismi, Yamayka oroli, yangi zelandiyaliklar, irlandlar va Markaziy Amerika aholisi so'zlashadi. Lekin amalda ular turli etnoslar hisoblanadi. Demak, aytish mumkinki, til har doim ham etnosning shakllanishida hal qiluvchi alomat bo'la olmas ekan.

Etnosning shakllanishida etnosga xos moddiy va ma'naviy madaniyat ham muhim o'rinn tutgan. Bu, avvalo, ma'lum bir xalqqa xos milliy-etnik alomatlari, urf-odatlar, marosimlar, xalq san'ati, axloq-odob me'yorlari va shu kabilar hisoblanadi. Shuningdek, etnosga xos xususiyatlarga ma'naviy madaniyat, din ham kiradi.

Etnosning shakllanishidagi eng muhim alomatlardan biri mazkur etnosga mansublikni idrok etish, ya'ni etnik o'zlikni anglash hissi ham kiradi. Etnik o'zlikni anglash hissi mazkur xalqqa tegishli fuqarolar tomonidan o'zlarining kelib chiqish tarixi va tarixiy taqdirlari umumiyligi to'g'risidagi tasavvurlar asosida shakllanadi. Hatto misol uchun ma'lum bir qism o'zbeklar, ruslar, yahudiylar, armanlar, polyaklar turli mamlakatlarda yashasalar-da, o'zlarini tarixiy vatanlaridagi etnik jamoalari bilan bog'laydilar. Bundan tashqari har bir etnik jamoaga

mansub kishilar o‘zlarini boshqa guruhga mansub odamlardan «biz» va «ular» degan antitezis asosida ajratib talqin qiladilar.

Respublikamiz mustaqillikka erishganidan so‘ng o‘zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi muammosini o‘rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etdi va ko‘plab mualliflarning mazkur muammo doirasida bajarilgan tadqiqotlari e’lon qilindi. Biroq elshunos olim K. Shoniyo佐ov haqli tarzda ta’kidlaganidek, mazkur mavzuda istiqqloldan keyin bajarilgan dastlabki tadqiqotlarda mualliflar masalani to‘g‘ri ko‘tarib chiqqan bo‘lsalar-da, lekin etnik nazariyaga e’tibor bo‘lmaganligidan qo‘yilgan masalani to‘g‘ri hal qilib bera olmaganlar¹.

Bu borada o‘ziga xos nazariy-metodologik qarashlarni mujassamlashtirgan ilk jiddiy fundamental tadqiqot tarzida akademik K. Shoniyo佐ov tadqiqotlarini e’tirof etish joizdir. Mashhur o‘zbek elshunos olimi Markaziy Osiyodagi etnik jarayonlarning tarixiy ne-gizlariga asoslanib, o‘zbek xalqi shakllanish jarayoniga oid jiddiy mulohazalar va tarixiy asoslarga ega nazariy metodologik konsepsiyasini ishlab chiqqan tadqiqotchilardan biridir. Muallif murakkab etnik jarayonlar borasidagi metodologik mulohazalari va konseptual qarashlarini «O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar» jurnalining 1996 va 1998-yillardagi sonlari-da e’lon qilgan «*O‘zbek xalqi etnogenezining ayrim nazariy masalalari*» va «*O‘zbek xalqi shakllanish jarayonining ayrim masalalari*» nomli maqolalarida bat afsil bayon qilib bergan. Akademik olim mazkur tadqiqotlarda nafaqat *etnos* muammosiga, balki etnologiya fanining nazariy-metodologik asosini tashkil etuvchi *etnik birlik, qabila, qabila ittifoqi, elat, xalq, etnografik guruh (subetnos) va etnik guruh, etnik jarayon* kabi tushunchalarni birinchi marta o‘zbek ti-

¹ Shoniyo佐ov K. O‘zbek xalqining shakllanish jarayoni. – T., 2001.

lida izohlagan va ularning asl mazmuni hamda mohiyatini etnos nazariyasi prinsiplari asosida yoritib bergan.

Etnos muammosi doirasida etnologiyaga yondosh sohadagi tadqiqotchilar tomonidan bajarilgan ilmiy izlanishlar borasida gapirganda atoqli tarixchi va arxeolog olim akademik A. Asqarov tadqiqotlarining alohida o'rni bor. Olimning so'nggi yillarda olib borgan tadqiqotlarida o'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixi muammosi yuzasidan jiddiy shug'ullanib, etnos nazariyasiga oid qator ilmiy-nazariy hamda metodologik qarashlarni ilgari surdi. Jumladan, muallif o'zbek xalqining etnogenenezini so'nggi bronza davridan boshlab to IX – X asrlargacha bo'lgan tarixiy davrni o'z ichiga qamrab olgan to'rt tarixiy bosqichga bo'lib davrlashtirish va mazkur muammoni yetti qismdan iborat nazariy va ilmiy metodologik asosda yoritish lozim deb uqtiradi.

Akademik A. Asqarovning fikricha, *etnos – bu biologik hosila emas, balki ijtimoiy hodisadir. U kishilik taraqqiyotida ma'lum bir bosqichning hosilasidir. Etnos o'zining shakllanish jarayonida, ya'ni etnogenez bosqichida va undan keyin ham har xil tarixiy sabablarga ko'ra, uning tarkibiga yangidan-yangi etnik qatlamlar qo'shilib boradi*¹. Etnos nazariyasi borasida mashhur turkiyshunos olim L. N. Gumilyev esa, aksincha, *etnos ijtimoiy emas, balki bio-geografik hosladir. Etnos biosferaning tarkibiy qismi bo'lgani bois undagi qonuniyatlarga bo'ysunadi*, deb ta'kidlaydi².

Shuningdek, ayrim mualliflar (ayniqsa L. N. Gumilyev va Yu. V. Bromley) etnos odamlar ijtimoiy hayotining birmuncha universal shakli bo'lgan va bo'lib

¹ Asqarov A. O'zbek xalqi etnogenez va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari // O'zbekiston tarixi. – 2002. № 4. – B. 54 – 60.

² Гумилев Л. Н. Этносфера. История людей и история природы. – М., 1993. – С. 41.

qoladi, har bir kishi u yoki bu etnosga tegishli, degan g‘oyani ilgari surgan. O‘z o‘rnida hozir dunyo fanida etnos nazariyasiga muqobil qarashlar va konsepsiylar mavjudligi yoki zamonaviy G‘arb va Yevropada-gi ayrim maktab vakillari etnos nazariyasini keskin tanqid qilayotganligi, hatto ba’zi nazariyotchi tad-qiqotchilar ushbu nazariyani butkul rad etishlarini ta’kidlab o‘tish o‘rinlidir. Ayrim qarashlarga ko‘ra, ko‘plab odamlar o‘zlarini u yoki bu etnosga tegishli, deb hisoblamaydilar. Ularning ijtimoiy o‘ziga xosligi, o‘z navbatida, davlatga yoki diniy jamoaga mansubligiga qarab ham aniqlanadi. Umuman olganda, so‘nggi vaqtarda modernizmdan keyingi falsafaga asoslangan zamonaviy etnologiya fanida etnosga quyidagicha ta’rif beriladi: *Etnos – bu umumi nom(etnonim)ga, madaniyatda umumi o‘xshashliklarga ega bo‘lgan, jamoaviy tarixiy tafakkurga va kelib chiqishi tarixini umumi mifologik tarzda tasavvur etuvchi, o‘zlarini ma’lum bir hudud bilan bog‘liq hamda hamfikr, deb biluvchi kishilar guruhidir.* Chunonchi, bunda oldinги nazariyalarga asos bo‘lgan hududiy va tarixiy jarayonlar bilan bog‘liq tarzdagi ob’ektiv ma’lumotlar emas, balki sub’ektiv jihatlar: jamoaviy tafakkur, mifologiya, tasavvur etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Millat (lot. *natio* – *xalq*, ing. – *nation*, nem. – *nation*) atamasi qadimda va o‘rta asrlarda, asosan, kelib chiqishi bir bo‘lgan, iqtisodiy va siyosiy jihatdan umumiylik kasb etgan ma’lum bir guruh kishilarga nisbatan qo’llanilgan. Yangi davrda, ayniqsa, XVIII asr yakunida bo‘lgan Buyuk Fransuz inqilobidan keyin fransuz, ingliz va G‘arbiy Yevropa xalqlari til-larida millat atamasi ma’lum bir davlat fuqarolariga nisbatan, ya’ni etnik ma’noda qo’llanila boshlagan. Markaziy va Sharqiy Yevropada milliy davlatchilik taraqqiyoti biroz kechroq boshlanganligi bois millat iborasi bir hududda yashagan hamda til-madaniy

munosabatlar umumiyligiga ega bo'lgan, ya'ni etnik ma'noda qo'llanila boshlangan. Shu bois millat nazariyasi o'rnini bosgan. Millatning yangi ilmiy konsepsiyasining muallifi fransuz olimi E. Renan hisoblanadi. U ilk bora 1877-yil etatik va etnik talqinlarni umumlashtirishga hamda millat iborasining dastlab qo'llanilishi O'rta asrlar Yevropasida milliy davlatchilikning paydo bo'lish jarayoni bilan bog'liq, deb talqin qilgan. Millat, uning fikricha, avvalo, ma'lum bir guruh kishilarning birgalikda yashashga, oldingi ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan an'analarni saqlab qolishga bo'lgan harakat hamda umumiyligiga yo'lida birlashishiga aytildi. E. Renandan so'ng ijtimoiy fanlar tizimida millat iborasi bilan bog'liq qator nazariy-metodologik qarashlar bayon qilingan bo'lsa-da, lekin ularning birortasi mukammal nazariya tarzida shakllanmagan va umum tomonidan e'tirof etilmagan.

Sovet davrida millat atamasiga rivojlangan sinfiylikka xos etnos tipi, deb ta'rif berilgan. Millat iborasining paydo bo'lishi feodal tarqoqlikning yuzaga keliishi va kapitalizmning maydonga chiqishi bilan bog'liq tarzda yuz bergan xo'jalik va boshqa aloqalarning rivojlanishi, ona tilida ijod qiluvchi ziyorilar va adabiyotchilarning ko'payishi, milliy-etnik o'zlik hissining kuchayishi, milliy davlatchilikni qurish harakatining avj olishi bilan bog'liqdir. Yevropadagi dastlab paydo bo'lgan millatlar markazlashgan davlatlar hududida, ya'ni bir yoki bir necha etnik munosabatlari yaqin bo'lgan xalqlar orasida shakllangan. Masalan, fransuz millati shimoliy fransuzlar va provansallardan tashkil topgan.

Millat iborasi G'arbiy Yevropa tillarida «bir davlat fuqarolari jamoasi» mazmunini anglatuvchi siyosiy ma'noni anglatgan. So'nggi o'n yilliklarda millat iborasi bilan bog'liq an'anaviy qarashlarda inqilobiy o'zgar-

ishlar yuz berdi, deb aytish mumkin. Ayniqsa bu borada Mikluxa-Maklay nomidagi Etnologiya va antropologiya instituti direktori V. Tishkovning tadqiqotlari alohida diqqatga sazovordir. Uning fikricha, millat tasavvurdagi tuzilma bo'lib, jamoaviy harakatlarga asos bo'ladi va qat'iy voqelikka aylanadi¹.

O'z navbatida V. A. Tishkov mikon va zamon hamda bugungi kunda dolzARB bo'lib turgan terrorizm, ekstremizm, milatchilik, separatizm, diasporalar, kam sonli milliy guruhlar tushunchalarini «ijtimoiy antropologiya» nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Uning fikricha, turli-tuman mahalliy qarama-qarshiliklar tarixiy va etnik muammolardan emas, balki «zamonaviy muammolarga oid ijtimoiy makondagi zamonaviy ishtirokchilarning zamonaviy ixtiloflari»dan paydo bo'ladi va, o'z navbatida, bu vaziyatda milliy adovat va agressiya sun'iy tarzda ataylab avj oldiriladi². Bizningcha, bunday keskin qarash sovetlar tuzumidan keyingi sobiq ittifoq olimlari orasida, garchi dastlabki yangicha qarash bo'lsa-da, lekin muammoning to'liq yechimini anglatuvchi mukammal javob emas, balki birmuncha bahsli, lekin e'tiborga sazovor konstruktivistik mulohazadir.

Etnografik guruh (ing. – *ethnographical group*; nem. – *ethnographische Gruppe*; rus. – *этнографическая группа*). Etnologiya fanida etnos iborasi bilan birga «etnografik guruh» (sub etnos), etnik guruh iboralari ham keng qo'llaniladi. Etnografik guruh – ma'lum bir etnosning (elatning yoki millatning ajralmas qismi, uning tarkibidagi bo'linmalar-

V. A. Tishkov

¹ Тишков В. А. Реквием по этносу... – С. 24.

² Тишков В. А. Реквием по этносу... – С. 31.

dan biri) qismi bo'lib, o'zining ayrim xususiyatlari: til lahjasи, xo'jalik faoliyati va turmush tarzining ba'zi tomonlari bilan farq qilgan. Etnografik guruh, odatda, bir qabilaning, elatning yoki millatning etnik hududining kengayishi, ya'ni bir guruhnинг ikkinchi bir xalq bilan aralashib, boshqa yerga borib, shu yerdagi xalq tarkibiga kirib, u bilan birga yashab qolishi natijasida vujudga keladi. Masalan, oktabr to'ntarishidan oldingi davrda o'zbeklar tarkibidagi qipchoqlar, quramalar etnografik guruh hisoblangan. Ba'zi vaqtarda etnografik guruh o'z elidan, xalqidan ajralib, boshqa bir etnik birlikka qo'shilishi natijasida ham vujudga kelgan. Bu xildagi etnoslarning katta qismi asrlar davomida o'z xususiyatini saqlab kelib, mahalliy xalqning ichida yashab, ularning urf-odatlari va madaniyatini qabul qilib, asta-sekin unga aralashib borgan. Ammo bularning ma'lum qismi o'z tilini, o'zligini va moddiy madaniyatlaridagi ba'zi xususiyatlarini saqlab qolganlar. Bunga misol qilib o'zbeklar tarkibidagi arablar, eroniylarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Etnik guruh (ing. – *ethnic group*; nem. – *ethnische Gruppe*) – aniq bir xalqning (qabila, qabila ittifoqi, elatning) parchalanib, alohida qismlarga bo'linib ketishi natijasida vujudga keladi. *Etnografik guruhdan etnik guruhning farqini quyidagicha izohlash mumkin: o'z xalqidan (qabila, elat) ajralib chiqqan guruh boshqa xalq tarkibiga kirib, uzoq muddat yashab, shu xalqning tili, xo'jalik faoliyati, urf-odatlari, turmush tarzini qabul qilib, unga batamom singib, o'zlarini shu xalq nomi bilan ataydigan bo'lib qoladi.* Ammo shu bilan bir qatorda bu guruh o'z etnik nomining o'tmishda qaysi qabila, elatga mansub ekanligini, ba'zi an'analarini saqlab qolgan bo'ladi. Masalan: qipchoqlar XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida o'zbek xalqining tarkibida (o'z lahjalari, turmush tarzi, madaniy hayotidagi ba'zi xususiyatlarini saqlab

qolganliklari tufayli) etnografik guruh bo'lgan bo'lsalar, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, boshqird va boshqa xalqlar tarkibida ular (qipchoqlar) etnik guruh hisoblangan. Shunga o'xshash, qang'li, uyshun va bir qancha boshqa qabilaviy nomlar ham yuqorida eslatilgan xalqlar tarkibida mavjud bo'lgan. Bular o'z etnik nomlari bilan qaysi xalq ichida bo'lsalar o'sha xalq (qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman, boshqird va boshqalar) nomlari bilan atalganlar.

Ajralib chiqqan etnik qism, boshqa etnoslarga qo'shilmasdan o'zi mustaqil etnik guruh bo'lib qolishi ham mumkin. Vaqt o'tishi bilan uning tarkibiga ayrim (qipchoq bo'lмаган) etnik guruhlар qo'shilib, yirik qabila ittifoqini tashkil qiladi. Bunga XIII – XIV asrlarda Dashti Qipchoqda yashagan qipchoq etnik guruhi misol bo'la oladi.

Taniqli olim K. Shoniyozovning ta'kidlashicha, qipchoq etnosining asosiy o'zagidan ajralib chiqqan guruhlardan biri qoraqalpoq, qang'li, durut va boshqa etnik guruhlarni o'z tarkibiga qabul qilib, yirik qabila ittifoqini tashkil qilgan edi.

Ma'lumki, vaqt o'tishi bilan etnik birlik kishilari-ning bir qismi ajralib, boshqa yerga, boshqa tabiiy muhitga borib o'rashib, shu joydagi etnosga qo'shilib, turmush tarzini birmuncha o'zgartirib, yerli xalqning tilini qabul qilib unga aralashib qolish hollari ham oz bo'lмаган. Agar shunga o'xshash etnik guruh boshqa xalq tarkibiga kirib, etnik birlikning asosiy shartlari-dan biri bo'lgan etnik nomini (etnonimini) va ba'zi boshqa belgilarini saqlab qololsa, unda bunday etnik guruh o'zining burungi etnik birligiga taalluqli bo'la-di. Vaqt o'tishi bilan boshqa etnik uyushmaga kirgan etnik guruh o'z tilini, madaniyatini, o'zligini batamom unutib yuborgan taqdirda, bunday guruh (oldingidan) boshqa etnos kishilari bo'lib qoladilar. Boshqacha aytganda, ma'lum etnik guruh oldingi etnik birligidan

ajralib, mutlaqo boshqa etnik birlik tarkibiga kirib, unga singib, o'zlarini shu etnos (qabila, elat, millat) kishilari hisoblaydilar. Misol uchun halaj qabilasini olaylik. Bu qabilaning asosiy qismi ilk o'rta asrlarda Yettisuvda yashagan. Milodiy VI – VII asrlarda bularning ma'lum qismi ajralib hozirgi Afg'oniston hududiga borib ornashgan. Vaqt o'tishi bilan ular bu hudud aholisining tilini, urf-odatlarini, turmush tarzini qabul qilib, o'z etnik nomlarini unutib, XIII asrdayoq boshqa nom bilan gilzoy, deb ataladigan bo'lib qolgan edilar.

Ayrim etnik guruhlar boshqa etnik birlikka kirib, unga aralashib singib ketgan bo'lsalar ham, o'z etnik nomlarini asrlar mobaynida saqlab qolganlar. Qashqadaryoning o'rta oqimlarida mojor nomi bilan ataluvchi etnik guruh yashaydi. Ma'lumki, mojorlar Vengriya davlatining asosiy xalqidir. Bularning ilk ajdodlari ugro-fin tilida gapiruvchi xalqlar bo'lib, Sirdaryo quyi oqimlaridagi cho'llarda va Ural tog' oldi rayonlarida yashaganlar. Milodiy IX asrda mojorlarning katta bir qismi xazarlarning siquviga bardosh bera olmay, g'arbga siljib, hozirgi Vengriya hududiga borib ornashganlar. Bu yerda ular slavyanlashib, elat va keyinchalik millat bo'lib shakllanadilar. Qadimgi yerlarida qolganlari esa til jihatidan turklashib totor, boshqird va o'zbeklar tarkibiga kirib, batamom singib ketganliklariga qaramasdan qadimgi etnik nomlarini (mojor etnonimini) bizgacha saqlab kelgan.

Zamonaviy etnologiya va sotsiologiya fanlarida etnik guruhga birmuncha boshqacharoq ta'rif beriladi. Chunonchi, sotsiolog E. Giddensning yozishicha, etnik mansublik ma'lum bir guruhni boshqasidan ajratib turadigan madaniy urf-odatlar va dunyoqarash bilan xarakterlanadi. Etnik guruh a'zolarini o'zlarini madaniyat va boshqa jihatlardan boshqa ijtimoiy hamjamiyatlardan farqli, deb hisoblaydilar va jami-

yatdagi boshqa guruhlar tomonidan ham shunday qabul qilinadilar. Etnik guruhlarni farqlash uchun ko‘plab turli tavsiflar mavjud, lekin bunda, asosan, til, tarix yoki kelib chiqishi, din, kiyinish tarzi va bezaklariga ko‘proq e’tibor beriladi.

Ko'pchilik zamonaviy jamiyatlar ko'plab etnik guruhlardan tashkil topgan. Chunonchi, Buyuk Britaniyada irlandiyalik, osiyolik, italiyalik, gretsiyalik va boshqa mamlatlardan kelgan muhojirlar shular jumlasidandir. Etnologiyaning nazariy metodologik muammolari borasida so'z yuritganda etnik va etnoslararo jarayonlarga ham to'xtalib o'tish joizdir. Etnologiyada «etnik jarayonlar» deganda u yoki bu etnos (etnik birlik) bilan bog'liq kechayotgan barcha o'zgarishlar tushuniladi. Ya'ni «etnik jarayonlar» tu-shunchasi keng ma'nodagi tushuncha bo'lib, etnos bilan bog'liq genetik, lingvistik, psixologik, xo'jalik-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlarni qamrab oladi. Etnik jarayon ikki xil ko'rinishda, ya'ni bo'linib ketishga hamda birlashishga moyil jarayonlarda namoyon bo'ladi. Etnik jarayonlarning birinchi ko'rinishi uchun ilgari bo'linmasdan kelgan etnosdan bir necha etnik guruhlarning yoki uning ma'lum bir bo'lagining ajralib chiqib, alohida mustaqil etnosning tashkil topishi xarakterlidir.

Birlashtiruvchi etnik jarayonlar esa, aksincha, turli mustaqil etnoslarning o'zaro yaqinlashuvi (integratsiyalashuvi), birikishi (konsolidatsiyalashuvi) va aralashib, qorishib ketishi (assimiliyatsiyalashuv) holatlarida namoyon bo'ladi. Taniqli o'zbek elshunos olimi U. S. Abdullayevning fikricha, etnik jaryonning bu ko'rinishi mazmun-mohiyati bilan turli mustaqil etnoslar orasidagi munosabatlardan iborat ekan, u holda bu jarayonlarni yaxlit holda etnoslararo jarayonlar, deb tushunish va atash xato bo'lmaydi. Bundan kelib chiqadigan nazariy xulosa shuki, et-

III bob. Etnos muammosi bilan bog'liq qarashlar va nazariyalar noslararo jarayonlar etnik jarayonlarning o'ziga xos birlashtiruvchi ko'rinishidir.

Shuni ham alohida ta'kidlash zarurki, elshunoslik fanida «etnoslararo munosabatlar» (rus tilidagi «межетнические отношения») tushunchasi bir vaqtning o'zida ham tor ma'noda, ham keng ma'noda qo'llaniladi. Bu tushuncha keng ma'noda turli etnoslar orasidagi o'zaro munosabatlarga nisbatan, tor ma'noda esa har xil etnosga mansub kishilarning yakka tartibdagi mu-loqotlariga nisbatan ishlatiladi.

Holbuki, elshunoslar tomonidan «millatlararo» atamasidan ko'ra ko'proq «etnoslararo» atamasi qo'llanib kelinadi. Negaki, etnologiya fanining tadqiqot predmeti nafaqat millat, balki etnosning barcha tarixiy shakllari (urug', qabila, elat, xalq) hisoblanadi.

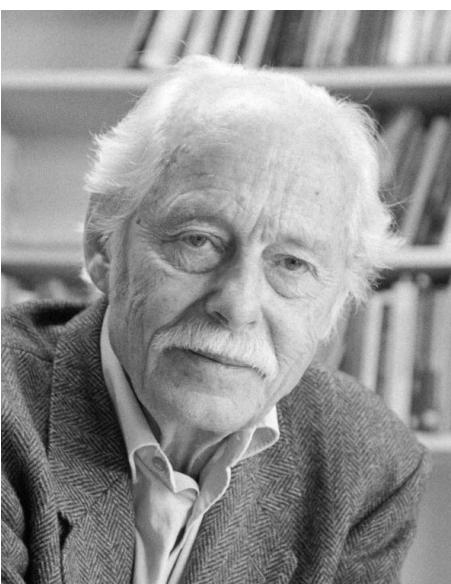
Etniklik va muammoning zamonaviy fandagi talqini. XX asrning 60-yillariga kelib g'arbdagi ijtimoiy-gumanitar fanlar sohasiga, aniqrog'i ijtimoiy (madaniy) antropologiyaga ingliz tilidan yangi «*ethnicity*» – *etniklik* iborasi kirib kelgan. Aslida mazkur ibora fanda birmuncha oldinroq yaratilgan bo'lsa-da, lekin o'z davrida mazkur atama keng ilmiy iste'molga kirmaganligi bois 1975-yilda tadqiqotchi olimlar N. Gleyzer va D. Moynixanlar o'zlarining tadqiqotlarida «etniklik»ni «yangi tushuncha» tarzida qo'llaganlar¹.

Etniklik etnik guruhnинг farqli xususiyati, o'zlikni anglatuvchi o'ziga xos kategoriya tarzida qo'llanilsa-da, lekin mutaxassislar mazkur iboraning asl mazmuni borasida hali hanuz yakdil umumiy xulosaga kelmaganlar. M. Benksning yozishicha, «ko'p yillar mobaynida «etniklik» antropologiya va sotsiologiyaning asosiy tushunchalaridan biri bo'lgan bo'lsa-da, lekin fanda qo'llanilishiga ko'ra boshqa tushunchalariga qaraganda ma'no jihatdan birmuncha bahsli tush-

¹ Glaser N., Moynichan D. P. Intiroduction//Ethpicity: Theory and Experience/ Ed. bu N. Glaser, D. P. Moynichan. Sambrige, 1975. – P. 1.

uncha hisoblangan». Qolaversa, rus faylasuf-nazariyotchi olimi S. E. Ribakov ta'kidlaganidek, «etnos»siz «etniklik»ni va o‘z navbatida «etniklik»ni bilmasdan turib «etnos»ni izohlash mushkul¹.

Umuman olganda etniklik, avvalo, zamonaviy jamiyatlarning polietnik xususiyatiga qaratilgan bo‘lib, *etniklik* deganda g‘arb olimlari etnik guruhlarning madaniy xususiyatlari yig‘indisini tushu-

Fredrik Bart

nadilar. Etniklikni tadqiq qilishda norvegiyalik olim Fredrik Bartning xizmatlari ni alohida ta'kidlab o‘tish joiz. U birinchilardan bo‘lib etniklikni keng ilmiy asosda tahlil qilishga harakat qilgan va «etnik guruhga tegishli bo‘lgan tavsifni etnik hudud (chegara) tashqarisidagi madaniy material yig‘indisiga kiritib bo‘lmaydi. Etnik guruhlar (yoki etnoslar), avvalo, ushbu guruuh a’zolarining o‘zлari muhim, deb hisoblagan xususiyatlar orqali aniqlanadi va bu xususiyatlar o‘z navbatida etnik o‘zlikni anglashda asos bo‘ladi», – deb yozgan².

N. N. Mikluxa-Maklay nomli Etnologiya va antropologiya instituti direktori V. I. Tishkov etniklik muammosining «an'anaviy madaniy tiplar» klassifikatsiyasi tarzida tahlil qilinishiga keskin qarshi chiqadi va etniklikni «madaniy gibridlik» tarzida talqin qiladi. Uning fikricha, muammoning bunday tarzda hal qilinishi «insonni etniklikda emas, balki insondagi etniklikni tadqiq qilish» imkonini beradi³.

¹Q a r a n g : Рыбаков С. Е. Этничность и этнос // ЭО. 2003. – № 3. – С. 3.

²Barth F. Introduction // Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organisation of Sulture Difference / Ed de F. Barth Bergen, Oslo, London, 1969. – P. 9 – 17.

³Тицков В. А. Этнология и политика. – М., 2001. – С. 233.

Etniklikni konstruktivistik yo'nalishda tadqiq qiluvchi olimlarning fikricha, etniklik – madaniy xarakter majmuasiga asoslanadi, ya'ni qaysidir etnik guruh garchi boshqa etnik guruhlardan qondosh-urug'chilik jihatdan farqlansa-da, ammo etniklikda qondosh urug'chilik yoki boshqa ob'ektiv mezonlardan ko'ra madaniy munosabatlar muhim rol o'ynaydi. Umuman olganda, *etniklik muayyan etnik guruhgaga mansub madaniy xususiyatlar majmui*, ya'ni boshqacharoq tarzda aytadigan bo'lsak, *etniklik – bu madaniy farqlarning ijtimoiy uyushmasi shaklidir*¹.

Konstruktivistik qarash tarafdoi bo'lgan ko'plab tadqiqotchilar orasida «etniklikning yuzaga kelishida, avvalo, «biz va ular» degan o'ziga xos ikkilik munosabati bo'lishi lozim. Agar bunday munosabat bo'lmasa etniklik ham bo'lmaydi», degan qarash ustuvordir².

Umuman olganda, dunyo miqyosida, ayniqsa, g'arb mamlakatlarida hozirgi davrgacha etnos va etniklikka oid ko'plab nazariyalar va konsepsiylar yaratilgan bo'lsa-da, ularni etnik fenomenni anglash nuqtai nazardan ikki guruhgaga – primordialistik va kontsaktiv nazariyalar asosida umumiylashtirish mumkin.

11-§. Primordializm va konstruktivism

XX asrning so'nggi choragidan boshlab etnos, etniklik muammosi doirasida tadqiqotlar olib borgan etnologlar, ijtimoiy va madaniy antropologlar, faylasuflar, sotsiologlar, psixologlar, tarixchilar orasida ikki yo'nalish, ya'ni o'ziga xos metodologik maktabi va qarashlariga ega bo'lgan mustaqil ikki qarama-qarsi – *primordialistik va konstruktivistik* oqim paydo

¹ Тищков В. А. О феномене этничности // ЭО. 1997. № 3. – С. 6.

² Скворцов Н. Г. Проблема этничности в социальной антропологии. СПб., 1997. – С. 61.